

In de Middeleeuwen zijn kloosters centra van kennis en cultuur. Monniken en nonnen brengen veel tijd door in hun bibliotheek en schrijfatelier. Daar studeren zij en schrijven zij teksten over. In die tijd zijn er maar weinig mensen die kunnen lezen en schrijven. Het vervaardigen van handschriften is daarom tot de dertiende eeuw typisch 'monnikenwerk'.

Latijnse bijbel,
ca. 1250
In deze initiaal is
een schrijvende
monnik geschilderd.

In een middeleeuws klooster, J.H. Isings, ca. 1920

te kunnen beschrijven. Zo'n hergebruikt blad heet een *palimpsest*.

In ons land verrichten vooral de Broeders en Zusters van het Gemene Leven veel kopieerwerk (zie infoblad *Meditatie en Devotie*). Zij zijn de volgers van Geert Grote (1340-1384), de grondlegger van de Moderne Devotie. Deze religieuze beweging roept op tot een leven in eenvoud en vroomheid. De broeders en zusters schrijven veel devotieboeken met praktische tips voor het dagelijks geloofsleven. Eén van hen is Thomas a Kempis (1380-1471).

Opengeslagen getijdenboek, Vlaanderen, ca. 1480

Deze miniatuur laat het Laatste Oordeel zien. In de initiaal knielt David, koning van Israël, voor God. Hij bidt boetpsalmen die beginnen met de tekst: 'Here in dijne verbolghe(n)heit en straffe mi niet...'

Papier van een dierenhuid: perkament

In de Oudheid worden belangrijke teksten vooral op papyrus geschreven. Dit wordt gemaakt van de stengels van de papyrusplant. De teksten op papyrus worden bewaard als boek-

Het scriptorium

Terwijl er tegenwoordig ieder jaar honderduizenden boeken van de drukpers rollen, schrijven de middeleeuwse monniken en nonnen de teksten met de hand. Daarom spreken we van handschriften of manuscripten. Het Latijnse woord *manus* betekent 'hand', *scribere* 'schrijven'. In het scriptorium zitten de kloosterlingen urenlang zwijgend gebogen over hun arbeid. Dit werk bestaat uit het overschrijven of kopiëren van de boeken van kerkvaders en klassieke schrijvers, maar vooral van de bijbel en boeken voor gebruik in de kerk.

Bernulfus-codex, Reichenau, ca. 1040-1050
De evangelist Marcus zit met een aantal boeken op een troon. Twee schrijvende figuren kijken naar hem om, als het ware in afwachting van schrijfinstructies.

Volgens de geleerde monnik Alcuinus (735-804), raadsheer van keizer Karel de Grote (742-814), is het schrijven van boeken 'heilzaam voor de ziel', in tegenstelling tot het bewerken van een wijngaard, dat alleen de maag ten goede komt. Een vermoeide monnik noteert aan het eind van een handschrift toch de verzuchting: 'Men brenge de schrijver nu wijn, en wel van de beste!'

Verdeling van de taken

Vooral in de grote kloosters zijn de taken in een scriptorium verdeeld. De *magister* of *librarius* heeft de leiding.

Hij zorgt voor orde en rust en deelt de opdrachten uit. Bovendien controleert de magister of er geen fouten worden gemaakt bij het kopiëren van de legger. Dit is het boek dat wordt overgeschreven. Woord voor woord brengt de kopiist, de *scriptor*, de tekst over op het perkamenten blad.

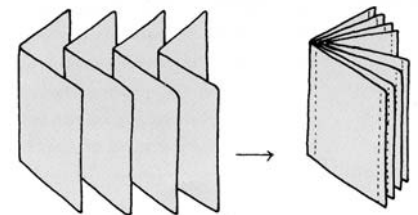
Wanneer er geen nieuw perkament in voorraad is, gebruiken kloosterlingen een al beschreven blad waarvan de tekst niet meer belangrijk wordt gevonden. Met een puimsteen maken zij een blad schoon om het opnieuw

rol. In de tweede eeuw voor Chr. wordt ontdekt dat dierenhuid ook goed beschrijfbaar is. Het moet wel eerst op een speciale manier worden bewerkt. De stad Pergamum in Klein-Azië wordt een belangrijk centrum van de vervaardiging van het nieuwe materiaal. Daarom wordt dit perkament genoemd.

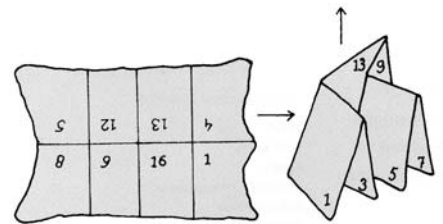

Wist je dat...
... voor een dik boek, zoals de bijbel, zo'n 150 schapen werden geslacht?

Gebedsrol, Rouen, ca. 1440
Deze gebedsrol is bijna anderhalve meter lang en bestaat uit drie aan elkaar genaaide perkamenten vellen. Wanneer het is opgerold, is het een klein handschrift dat makkelijk mee te nemen is in de zak van een mantel. Op de gebedsrol staan een aantal gebeden en twee miniatures.

Vier dubbelbladen met lijngaatjes.

Katern uit een vel, drie maal gevouwen. De boven- en achterkant moet worden losgesneden. In beide gevallen ontstaat een katern van 16 bladzijden. Hierin worden lijngaatjes geprikt.

Langzamerhand vervangt perkament het minder sterke papyrus. In de Middeleeuwen wordt vooral op perkament geschreven. Tot omstreeks 1200 maken de monniken zelf perkament. Dat is mogelijk doordat veel abdijen grote landerijen bezitten met een vee-stapel. Later kopen de kloosterlingen perkament van handelaren.

Pas in de veertiende eeuw komt uit China, via de Arabische landen en Sicilië, papier naar Europa. Papier wordt gemaakt van fijngestampte lompen, versleten textiel. Na de uitvinding van de boekdrukkunst omstreeks 1450 eindigt de alleenheerschappij van perkament. Het is te kostbaar voor de grote aantallen boeken die dan worden gedrukt. Papier is veel goedkoper.

De ontdekking van het boek

In de Oudheid en de Middeleeuwen beschrijven mensen naast papyrus en perkament ook vierkante of rechthoekige plankjes. Deze zijn met was bestreken. De wastafeltjes worden vaak met scharniertjes aan elkaar gebonden tot een diptiek, een triptiek of een polyptiek - respectievelijk twee, drie of meer plankjes. Op de wastafeltjes worden korte notities, brieven en rekeningen geschreven. Na gebruik kan de tekst worden weggeveegd en het tafeltje opnieuw worden beschreven.

Door het gebruik van deze plankjes komen mensen op het idee om de vellen perkament te vouwen en te bundelen. Het voordeel hiervan boven de rol is dat perkament aan beide zijden beschreven kan worden. En zonder moeite kun je terugbladeren. Vanaf de vierde eeuw moet de boekrol terrein prijsgeven aan deze nieuwe boekvorm: de codex. Onze moderne boeken hebben nog altijd dezelfde vorm van gevouwen en bijeengebonden bladen.

Wist je dat...
... het Latijnse woord *caudex* 'houten plankje' betekent?

Katernen vouwen

Voordat het schrijfwerk begint, wordt het perkament op maat gesneden en in de vorm van een boek gebracht. Hiervoor wordt een aantal vellen éénmaal gevouwen en de dub-

bele bladen worden in elkaar gestoken. Zo ontstaat een katern. Een katern van vier éénmaal gevouwen vellen heeft dus acht bladen. Elk blad heeft twee bladzijden: een rectozijde en een versozijde.

Katernen worden ook op een andere manier gemaakt: door een vel meer dan één keer te vouwen en de bladen daarna los te snijden. Het formaat van een boek met éénmaal gevouwen vellen heet folio, tweemaal gevouwen quarto en driemaal gevouwen octavo.

Het maken van perkament

Voor het maken van perkament worden huiden van schapen, geiten, lammeren of kalveren gebruikt. Is een dier ooit gewond geweest, dan blijven huidbeschadigingen zichtbaar. Scheurtjes worden zo goed mogelijk gerepareerd. De beste vellen huid zijn soepel en niet te dik: 'sonder naet, sonder gaet, sonder snede en sonder vloyen' (zonder dat de inkt uitvloeit).

Eerst worden de vellen gedurende enkele weken in een kalkoplossing geweekt. Om ze te drogen, worden ze daarna op een raam gespannen. Haren en andere oneffenheden worden weg geschaafd. Tenslotte wordt het oppervlak met puijsteen glad gemaakt en met krijt ingewreven.

Lebuinuscodex, Noord-Frankrijk, ca. 850.

Boekband: Keulen, 11e-12e eeuw
Dit boek bevat de teksten van de vier evangelisten Matteüs, Marcus, Lucas en Johannes. Plaatjes walrus-tand tonen evangelisten al schrijvend aan hun lessenaar. De band is versierd met zilver, ivoor en gemmen, gesneden edelstenen.

Canontekst uit een misaal, Utrecht?, ca. 1320
Op deze bladzijde zijn duidelijk de hulplijntjes te zien die de kopiist heeft aangebracht.

Het schrijven

Verscheidene schrijvers kunnen tegelijk met hetzelfde handschrift bezig zijn. Ieder neemt dan één of meer katernen voor zijn rekening. Om te voorkomen dat ze in een verkeerde volgorde worden gebonden, schrijven de kloosterlingen op de laatste bladzijde van een katern onderaan het eerste woord van het volgende katern. Zo'n aanduiding heet een *custode* of 'wachtertje'.

Om te zorgen dat de tekst in een handschrift op dezelfde hoogte begint en eindigt, prikt de kopiist lijn- of prikgaatjes links en rechts in de randen van een aantal bladen tegelijk. Hiertussen trekt hij met een pen of een loodstift evenwijdige lijnen. Zo voorkomt hij dat de tekstregels scheef gaan lopen. De kopiist schrijft met zwarte of bruine inkt, gemaakt uit roet, gom en azijn of uit galnoten.

Zijn pen heeft hij zorgvuldig gesneden uit – meestal – een ganzenveer. Eventuele fouten kan hij wegschrappen met een mesje en verbeteren. Hoewel de beschreven bladen worden nagekeken door een corrector, komen in handschriften toch regelmatig verschrijvingen voor.

De taal

De taal van de kerk in de Middeleeuwen is het Latijn. Het ligt voor de hand dat de kopiïsten in de klooster-scriptoria deze taal kennen. Priesters en monniken lezen de bijbel in het

Latijn. En zij lezen en zingen hun dagelijkse gebeden - privé of tijdens het gemeenschappelijk koorgebed – ook in deze taal. Ook de liturgische boeken, die in de eredienst in de kerk worden gebruikt, zijn het Latijn geschreven.

Utrechts misaal, Utrecht?, ca. 1200-1250
Met de grote versierde letter P begint de plechtige, gezongen mis met Kerstmis: *Puer natus est nobis* (Er is een kind geboren).

De belangrijkste boeken zijn het misaal, het graduale en de evangelie- en epistelboeken. Een misaal bevat de volledige bijbellezingen en gebeden voor de viering van de mis. In het graduaal staan de teksten en muzieknotaties van de wisselende gezangen. De voor iedere dag vastgestelde bijbellezingen staan in de evangelie- en epistelboeken.

Wanneer na omstreeks 1200 de steden tot ontwikkeling komen, neemt de vraag naar vrome en leerzame geschriften in de volkstaal toe. In de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw zijn de getijdenboeken heel populair. Hierin staan psalmen en gebeden in het Latijn of in de volkstaal, die op vaste uren – de getijden – van de dag door de bezitter of bezitter ervan worden gelezen. De getijdenboeken zijn vaak schitterend versierd en geïllustreerd.

Ansfridus-codex, Sankt-Gallen, ca. 950-1000

De titels, in rood en goud, zijn in kapitalen geschreven en de tekst in Karolingische minuskel.

De letters

De letters die de kopiïst schrijft, hebben sinds het begin van de Middeleeuwen niet steeds dezelfde vorm gehad. In de vroeg-christelijke tijd wordt voor officiële, kerkelijke boeken het Romeinse majuskelschrift gebruikt. Dit bestaat alleen uit kapitalen – hoofdletters.

Na het uiteenvallen van het Romeinse Rijk nemen de contacten tussen de verschillende gebieden af. Overal ontwikkelen zich eigen 'nationale' schrift-

Evangelistarium, Noord-Duitsland, ca. 1000-1050

Evangelistarium geschreven in de Karolingische minuskel.

ten. Deze verschillen zo van elkaar dat bij het lezen en kopiëren grote misverstanden ontstaan. Omstreeks het jaar 800 brengt keizer Karel de Grote opnieuw eenheid in een groot deel van Europa. In de kloosterscholen en scriptoria wordt nu een nieuw schrift ingevoerd. Dit is het minuskelschrift met kleine letters.

In de twaalfde eeuw ontwikkelt deze 'Karolingische minuskel' zich tot het gotische schrift. De letters worden hoekiger en spits, met zware verticale halen. Na verloop van tijd gaat ook de leesbaarheid van deze letter achteruit. Omstreeks 1400 bedenken renaissancegeleerden in Italië een nieuwe letter. Zij laten zich daarbij inspireren door de Karolingische minuskel, omdat zij die, ten onrechte, aanzien voor een letter uit de klassieke Oudheid.

De mooiste vorm van deze letter wordt romein genoemd. De letter *times roman* op de computer is nog steeds dezelfde als het lettertype uit de tijd van Karel de Grote, nu zo'n 1200 jaar geleden.

De versiering

De scriptor laat tijdens het schrijven ruimte open voor beginletters, opschriften en andere aanduidingen. Deze worden, als de kopiist zijn werk heeft gedaan, aangebracht met rode inkt door een rubricator. Het Latijnse woord *ruber* betekent 'rood'. De tekst krijgt hierdoor een overzichtelijke structuur.

De beginletters – initialen – zijn niet alleen groter dan de andere, ze worden vaak ook versierd. Nu eens met eenvoudige pennenlijntjes in één kleur. Dan weer veelkleurig en uitvoerig, met geometrische figuren, bloemen of fantasiedieren. Soms wordt hiervoor goudverf gebruikt of zelfs bladgoud, waarop het licht weerkaatst. Daarom heet het versieren van handschriften wel illustreren of verluchten, 'licht' aanbrengen.

Wist je dat...
... voor bladgoud gouden munten werden platgeslagen tot flinterdunne blaadjes?
... goedkope 'neggoud' werd gemaakt van saffraan, een specerij?

Getijden- en gebedenboek, Zwolse meester, ca. 1480

Maria met kind in een stralenkrans op een maansikkel. Ze is geplaatst in een gehistorieerde initiaal (H). Engeltjes in de marge houden de bladeren van de randversiering vast. Waarschijnlijk is dit handschrift voor of in een vrouwenklooster gemaakt.

Verf maken

Meestal maakt de verluchter zelf zijn verf. In de twaalfde eeuw komen er ook gebruiksklare kleurstoffen in de handel. De kleuren worden gemaakt uit planten en kruiden, zoals de zonnebloem en de iris, en uit stenen, rode aarde of mineralen, waaronder loodmenie, koper of een legering van zwavel en kwik. Heel duur is het ultramarijnblauw. Dit wordt gemaakt uit lapislazuli, een kostbare steensoort.

De kleurstof wordt met een steen fijn gewreven en vermengd met water en een bindmiddel: eiwit of Arabische gom. De verf kan zich dan goed hechten aan het perkament. Eerst schetst de miniaturist met een loodstift of pen de omtrekken. Soms, als de opdrachtgever veel geld wil betalen, brengt hij een gouden ondergrond aan. Daarna wordt de voorstelling geschilderd.

Als de initiaal aan het begin van een belangrijk tekstgedeelte staat, wordt er soms een voorstelling in of omheen geschilderd die verband houdt met de tekst ernaast. We spreken dan van een gehistorieerde initiaal, een beginletter met een 'verhalende' afbeelding. Het versieren van een handschrift beperkt zich niet tot de initialen. Ook op regels die niet volgeschreven waren brengt de verluchter decoratie aan. De marges of randen van belangrijke bladzijden worden vaak rijk beschilderd met bloemen en bladeren, waarin vogels, insecten of vreemde gedrochten schuilen.

Miniaturen

Het belangrijkste onderdeel van de verluchting wordt gevormd door de miniaturen, de eigenlijke illustraties. Het woord 'miniatur' komt van het Latijnse *miniare*: rood verven. Denk maar aan ons woord 'menie'. Het heeft dus niets met 'minimum' te maken, dat 'erg klein' betekent. Miniaturen vullen vaak zelfs een hele bladzijde. In getijdenboeken vinden we veelal een reeks van bladvullende miniaturen, met scènes uit het leven en het lijden van Jezus of met afbeeldingen van heiligen.

Uit de veertiende en de vijftiende eeuw, de bloeitijd van de Noord-

Getijden- en gebedenboek, Meester van de Suffragiën, ca. 1500-1510

Op de linker bladzijde is een kleurige miniatuur geschilderd. Een elegant geklede jongeman wordt overvallen door de dood. In de initiaal op de rechter pagina zijn twee naakte zielen in het vagevuur afgebeeld.

Brevier van Beatrijs van Assendelft, Delft, ca. 1485

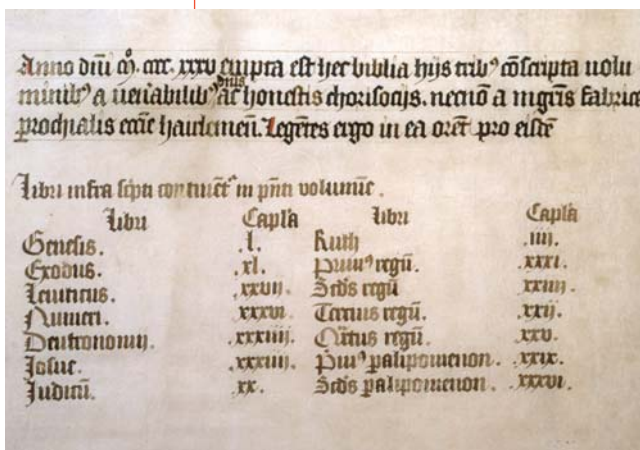
Dit getijdenboek is waarschijnlijk gemaakt bij de intrede van Beatrijs in het Haarlemse klooster Sint-Maria ter Zijl. Een brevier of getijdenboek bevat de gebeden die kloosterlingen tijdens het koorgebed lezen of zingen.

Nederlandse miniaturen, is een schat aan 'schilderijtjes op perkament' bewaard gebleven. Deze miniaturen zijn te vinden in bijbels, missalen en

vooral in gebeden- en getijdenboekjes, met heel gedetailleerde, realistische voorstellingen in heldere kleuren.

Wist je dat...
... voor 1 gram van de kleurstof purper 10.000 slakjes uit de purperschelp nodig zijn?

Eigendomsvermelding van de heren van de Bavokerk in Haarlem: 'In het jaar des Heren 1435 is deze bijbel, geschreven in delen, gekocht door de eerbiedwaardige koorheren [...] van de parochiekerk van Haarlem. Mogen zij die erin lezen, voor hen bidden.' De bijbel is waarschijnlijk geschreven in het vrouwenklooster Sint-Agnes in Delft.

Ware kunstenaars

Het verluchten van handschriften is werk voor specialisten. Heel vaak is de miniaturist een ander dan degene die de rubrieken of de initialen heeft verzorgd. Inspiratie voor zijn miniaturen kan hij uit voorbeeldboeken halen. Er zijn ook kunstenaars die met veel fantasie prachtige originele miniaturen schilderen. Dit zijn zowel monniken als leken die in dienst van het klooster zijn. Ook houden in sommige vrouwenkloosters nonnen zich bezig met het verluchten van handschriften.

Getijden- en gebedenboek, Meesters van de Bostonse 'Stad Gods', ca. 1470

De ribben van deze boekband zijn goed zichtbaar. In het midden is een stempel aangebracht van Christus als Man van Smarten.

Wanneer in de dertiende eeuw de steden tot bloei komen, stijgt de behoefte aan niet-religieuze boeken.

Belangrijke opdrachten komen van de dan opkomende universiteiten. In de steden, zoals Utrecht en Haarlem, vestigen zich schrijfateliers en werkplaatsen van verluchters. Leken voeren daar de opdrachten van geestelijken, vorsten en rijke burgers uit.

De band

Als de scriptor, de corrector en de verluchter(s) hun werk af hebben, gaan de bladen naar de binder. De meest eenvoudige en goedkope manier van binden is om de katernen direct vast te naaien aan een perkamenten omslag. Meestal gaat de binder uitvoeriger te werk. Eerst worden de katernen in de vouw aan dwarslopende bindtouwten of riemen vastgenaaid. De uiteinden daarvan laat de binder uitsteken.

Vervolgens legt hij ter versteviging een houten plankje met voorgeboorde gaten tegen de voor- en achterkant van het zo ontstane boekblok. De uitstekende bindkoorden haalt hij hier doorheen en maakt hij vast aan deze platten. De platten en de rug worden vervolgens bekleed, meestal met leer. Op de plaatsen waar de bindtouwten lopen, ontstaan zichtbare verdikkingen, de ribben. Vaak voorziet de binder de band van sloten. Zo kan er geen stof of vocht tussen de bladen komen als het boek op een plank wordt opgeborgen.

In de hoeken brengt de binder een metalen beslag aan om beschadiging te voorkomen. Aan een apart plaatje bevestigt hij een ketting. Hiermee kan het boek op een plank of een lessenaar in de librije – bibliotheek – worden vastmaakt om diefstal te voorkomen.

Wist je dat...
... achterin boeken gruwelijke vervloekingen stonden om dieven af te schrikken?

*Lebuinuscodex, Noord-Frankrijk, ca. 850.
Boekband: Keulen, 11e-12e eeuw
De band van deze codex is versierd met
plaatjes walrustand, zilver, ivoor en gem-
men, gesneden edelstenen.*

Kostbare versieringen

De band kan worden versierd met lijnen en figuren die met stempels in het leer worden gedrukt. In bijzondere gevallen, met name bij kostbare handschriften met de tekst van het evangelie, verfraait een goudsmid of metaalbewerker de band met goud of

Tijdslijn

Cultuurperiode		Materiaal	Vorm
Grieks-Romeinse Oudheid	voor 2e eeuw voor Chr.-800 na Chr.	papyrus	rol
	vanaf 2e eeuw voor Chr.	ook perkament	
Europa, Middeleeuwen	voor 1300	perkament	codex
	na 1300	ook papier	
	na 1450	vooral papier	gedrukt boek

zilver, ivoor, email en edelstenen. Het aanbrengen van kostbare versiering laat zien hoeveel eerbied een opdrachtgever heeft voor de inhoud van een tekst.

Literatuur

- <http://www.let.ru.nl/transcriberen/>
- I. Bejczy, *Een kennismaking met de middeleeuwse wereld*, Bussum 2001
- D.E.H. de Boer, J. van Herwaarden en J.Z. Scheurkogel, *Middeleeuwen*, Groningen 1995
- H.L.M. Defoer, A.S. Korteweg en W.C.M. Wüstefeld, *The Golden Age of Dutch manuscript painting*, Stuttgart 1989
- W.C.M. Wüstefeld, *Middeleeuwse boeken van het Catharijneconvent*, Zwolle/Utrecht 1993